

MÜBADELE’NİN SAKLI BELLEĞİ: MÜSLÜMANLAŞ(TIRIL)MIŞ RUMLARIN DÜNÜ VE BUGÜNÜ ÜZERİNE

Mert Kaya¹

Öz

Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması’nın ek protokolü kapsamında, din esasına dayalı şekilde gerçekleştirilen Nüfus Mübadelesi sürecinde Mübadele’den muaf tutulanlar haricinde, gitmesi gerekirken farklı sebeplerden dolayı mübadeleye dahil olamamış, gidememiş, gitmek istememiş ve Anadolu’da yaşamaya devam etmiş insanlar olmuştur. Çoğunluğunu kadınların ve çocukların oluşturduğu ve kaçırılma, kaybolma, evlenme, evlatlık verilme, besleme alınma gibi farklı sebeplerle Mübadele’ye katılmamış ya da katılamamış bu kişiler zaman içerisinde Müslümanlaş(tırıl)mış ve bu dönüşüm hikâyelerini uzun yıllar farklı sebepler dolayısıyla gizlemek durumunda kalmışlardır. Bu makale, sözlü tarih yöntemiyle gerçekleştirilen görüşmelerden hareketle, Müslümanlaş(tırıl)mış Rumlarda belleğin aktarımına, neden bunca zaman sustuklarına, susmak istediklerine ve daha sonra neden hatırladıklarına, hatırlattıklarına ve konuştuklarına, kimliklerinin değişimine ve dönüşümüne, çok-kimlikli yaşam mücadelesine, hikâyelerinin ortak noktalarına, dünden bugüne değişen bakış açılarına, kısacası bu zamana kadar haklarında fazla bilgi sahibi olunmayan, hem Türkiye’nin hem de Yunanistan’ın resmi ve milli tarih yazımında nerdeyse hiç yer almamış, unutulmuş ya da saklı tutulmuş Müslümanlaş(tırıl)mış Rumlardan günlerine ve bugünlerine odaklanmaktadır. Ulus-devletin homojen toplum yaratma ideali içinde uzun süre sessiz kalan ve asimilasyon stratejisini benimsemek durumunda kalan Müslümanlaş(tırıl)mış ilk gruptan ziyade az ve eksik de olsa aile hikâyesini bilen diğer nesillerin kimliklenerek entegrasyon stratejisini benimsediği, bireysel de olsa etnik yeniden canlanma ile tanınma mücadelesine girdikleri, bu doğrultuda belleği ve kimlik stratejilerini kullandıkları yarı yapılandırılmış görüşmelerle kayıt altına alınmıştır.²

Anahtar Sözcükler: Müslümanlaştırma, Mübadele, Rumlardan, Kimlik, Bellek.

¹ Doktora öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi İletişim Bilimleri Anabilim Dalı, mertkagia@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6605-6873

² Bu çalışma, doktora tezim üzerinden oluşturulmuştur.

UNTOLD MEMORY OF THE POPULATION EXCHANGE: ON THE PAST AND TODAY OF THE ISLAMIZED GREEKS

Abstract

Within the scope of the additional protocol of the Lausanne Treaty between Turkey and Greece, during the Population Exchange, which was based on religion, there were people who could not participate in the exchange and continued to live in Anatolia, even though they were mandated and expected to go. These people, most of whom were women and children and who could not participate in the population exchange for various reasons such as being kidnapped, lost, married, adopted, or taken as servant, (were) Islamized over time and had to hide their stories of transformation for many years. This article, from the in-depth interviews carried out with the oral history method, focuses on the transfer of memory in the Islamized Greeks, why they remained silent for a long time, forgot and remembered, the change and transformation of their identities, the common points of their stories, the changes of their perspectives, in short, the past and the present of the Islamized Greeks whom is not known and spoken and hardly any added to historiographies of Greece and Turkey until now. Rather than the Islamized first group, which remained silent for a long time and adopted the assimilation strategy within the nation-state's ideal of creating a homogeneous society, other generations who knew their family story, even if little and incompletely, appointed by semi-structured, in-depth interviews adopted the identified integration strategy, and entered into an individual struggle for recognition through ethnic revival with using memory and identity strategies.

Keywords: Islamization, Population Exchange, Greeks, Identity, Memory.

GİRİŞ

Mübadele'de gitmesi beklenirken kalanlara dair bir şeyler öğrendiğimde henüz 10 yaşındaydım. Aile büyüklerimizden biri apar topar Yunanistan'a gitmiş, döndüğünde ise tüm aileyi evlerine davet edip bir video izletmişti. Video'da Türkçesi bozuk, yaşlı bir adam vardı ve bizi çok sevdiğini söyleyip selamlarını iletliyordu. Aile büyükleri dinledikçe ağlıyor, çocuk aklımla olanı biteni anlamlandıramıyordum. Kim bu adam, bizi nereden tanıyor diye sordum, cevap alamadım. Neden Yunanistan'da diye sordum. Yine cevap alamadım. Bu o zamana kadar gizli tutulmuş bir aile hikâyesiydi, sorularıyla aile büyüklerini zorlamış, sonunda o kişinin akrabamız olduğunu anlamıştım fakat daha fazla soru sormama izin verilmemişti.

Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleştirilen Mübadele'de kural oldukça açık belirlenmişti. İstanbul, Bozcaada ve Gökçeada ile Yunanistan'ın kuzey doğusunda (Trakya) bulunan yerli halk dışında, Türkiye'de bulunan Ortodoks Rumlar ve Yunanistan'da bulunan Müslüman Türkler arasında değişim yapılacaktı³. Yüzyıllarca yaşadığı bir toprağı kim hemen terk etmek ister? Anadolu Rumları da buldukları yerlerde kalabilmek adına bazı yollar denediler. Müslümanlarla evlenenler oldu, yaşanan karmaşada kaybolan çocuklar, kaçırılan ve evlendirilen kız çocukları da oldu. Mübadele'nin açık kuralı ve hemen ardından başlayan ulus-devlet ve Sünni-Türk üst kimliğini dayatan politikalar dolayısıyla kalanlar stratejiler geliştirdiler ve çoğunluğa uymak üzere dinlerini ve kimliklerini değiştirdiler ya da değiştirmeye zorlandılar⁴. Fakat bellek de kimlik de olanı, yaşananı sakladı ve unut(a)madı.

Mübadele ile Anadolu'da bulunan ve atılan imzalar gereği gitmesi gereken tüm Rumların gittiğine dair genel kanı tarih yazımına yerleştirildi, mübadele sayılar üzerinden anlatılan bir istatistiğe dönüştürülerek insansızlaştırıldı. Böylece bir şekilde kalan Rumlar da yaşadıkları değişimle, sessiz kalarak yaşamlarını sürdürebildiler. Kalıp zaman içinde kültürleşme yaşayan ya da asimile edilen bu insanlara uzun süre Türkiye'nin tarih anlatılarında yer verilmedi. Sadece kalıp Müslümanlaş(tırıl)mış Rumların değil, gelen Müslüman Türk mübadillerin de neler yaşadığına dair akademik ve edebi yazım, Emgili'nin (2017: 32-34) de bahsettiği gibi sosyal bilimcilerin ve edebiyatçıların göç olgusuna geç önem vermesi, gelen mübadillerle ilgili yeterli arşiv çalışmasının yapılmamış olması, mübadillerin de yaşadıklarına yönelik kayıt çalışmalarına ilgi duymaması, modern Türkiye'nin inşası sürecinde milli kimlik yaratılması "baskılarının" varlığı ve mübadele'nin Kurtuluş Savaşı'nın büyük anlatısı çerçevesinde ele alınması ve tarihi gerçeklikleri önemsememesi sebepleriyle oldukça geç başladı. Tarih yazımındaki bu boşluğu doldurabilmek, hatırlama ve unutma pratiklerini anlayabilmek için yapılan çalışmalar zaman içinde arttı. Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren sosyal bilimciler tarafından mübadele'nin kültür, kent, kimlik, iktisat, bellek boyutunu ele alan çalışmalar gerçekleştirildi, bazı vakıflar ve dernekler⁵ tarafından anıların toplanması ve arşiv çalışmaları yapılması sağlandı. Aynı şekilde edebiyat ve sinema'da da konuya olan ilgide artış yaşandı. Buna 3. ve 4. kuşak mübadillerin konuya olan ilgisindeki artış sebep oldu.

Bu çalışma da mübadele sürecinde gitmesi gerekirken kalan, Rum Ortodoks iken Müslüman olan bir ailenin 4. kuşak üyesi olarak hikâyenin bende yarattığı merak üzerine gerçekleşti. Otoetnografik bir yerden hareketle, uzun yıllar gizli tutulan aile hikâyesinin kimliğimde yarattığını düşündüğüm değişimlerin benzer aile hikâyesine sahip olanlarda da olup olmadığı merakıyla bu kişilerin hikâyeyi öğrenme süreçlerini, kabullenme süreçlerini, hikâyelerini öğrendikten sonra neler hissettiklerini,

³ Türkiye Cumhuriyeti ve Yunanistan Krallığı arasında, 30 Ocak 1923 yılında Lozan Barış Antlaşma'sına ek olarak yapılan sözleşme gereği, belirli alanlar hariç Anadolu'da bulunan Rum Ortodoks topluluklarla, Yunanistan'da bulunan Müslüman Türk toplulukların yer değiştirmesi zorunlu kılınmıştır.

⁴ Konuyla ilgili olarak yapılan çalışma için; Kaya, M. (2018), *Müslümanlaş(tırıl)mış Rumlar: Bir Bellek Anlatısı*. İstanbul: Libra Kitap.

⁵ Özellikle Lozan Mübadilleri Vakfı'nın çalışmaları alana değerli katkılar sunmuştur.

hikâyenin gizli tutulup tutulmadığını, kişinin kendisini nasıl tanımladığını, kimliklerinde bir değişim olup olmadığını, resmi tarihe bakış açılarını, güvende hissedip hissetmediklerini, Rum kültürüne olan ilgilerini ve dine olan bakış açılarını içeren soruların olduğu yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirdim. Burada amaç, aktarılmış hikâye üzerinden belleğin kimliklere etkisini görebilmek ve etnik yeniden canlanma durumunu izleyebilmektir.

Çalışma için 11.08.2021 – 21.01.2022 tarihleri arasında, 12 farklı katılımcıyla, 11 farklı aile hikâyesi yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerle kayıt altına alındı. Ayrıca sürece sonradan dâhil olan 5 farklı aile hikâyesi de kayıt altına alındı ama özneliyle derinlemesine görüşme fırsatı bulunamadı. Görüşmeler katılımcıların dilediği yerde ve zamanda, 2 görüşme pandemi koşullarına uygun olacak şekilde yüz yüze, 10 görüşme karma (*hybrid*) gerçekleştirildi. Bu 10 katılımcının beşi yurtdışında ikamet ettiğinden bu yöntem zorunlu oldu. Katılımcıların yedisi erkek, beşi kadındı. Katılımcıların en genci 25, en yaşlıları 68 (2 kişi) yaşındaydı ve katılımcıların yaş ortalaması 46'ydı. Katılımcıların dördü üniversite mezunu, biri üniversite-terk, üçü yüksek lisans öğrencisi, ikisi lise, ikisi ise ilkokul mezunuydu. Aile hikâyesini daha önce yüksek lisans çalışmam için kayıt altına aldığım 6 katılımcıdan, ikincil travma yaratmamak adına hikâyelerini yeniden aktarmaları istenmedi. Katılımcılar, uzun süredir bu konu üzerine yaptığım çalışmalardan haberdar olup kendi istekleriyle hikâyelerini yüz yüze ya da sosyal medya aracılığıyla benimle paylaşılanlardan, onların tanıdığı olan benzer hikâyelere sahip insanlardan ve Yunanistan'dan bana ulaşip Türkiye'de akrabalarını arayanların verdiği bilgilerle ulaştığım kişilerden oluştu. Bu sözlü tarih çalışması sırasında mübadele dönemini görmüş, ailesinden kopmuş asıl özneler hayatta olmadığından, görüşme yapılan kişilerin hikâyenin aktarıldığı kişiler olduğu çalışma boyunca hatırdan tutuldu.

Bu makalede Nüfus Mübadelesi'nin tarihsel sürecinden bahsettikten sonra teorik çerçeveyi çizebilmek adına sırasıyla unutmak ve hatırlamak kavramlarının görüşmelerdeki karşılığına değinilecek, aile hikâyelerinin aktarımında araç niteliği taşıyan kültürel ve iletişimsel bellek kavramlarından bahsedilecek, belleğin kimlik üzerindeki etkisi üzerine değişen kimlik stratejilerinden söz edilip etnik yeniden canlanma kavramı ve gerçekleşme olasılığı üzerinde durulacaktır.

1. Mübadele: Bir Değiş-Tokuş Hikâyesinden Fazlası ve Söylenenden Farklısı

Mübadele kelimesi Arapça'da değiş tokuş etmek / değiştirmek anlamındaki *bedel* kelimesinden türer. *Mübadil* kelimesi ise başka biri ile değiştirilen / değiş tokuş edilen kimse anlamına gelir (Devellioğlu, 2004). Lozan Anlaşması'na ek olmak üzere, IV numaralı Türk ve Yunan Nüfuslarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol, Türkiye ve Yunanistan Hükümetleri arasında 30 Ocak 1923 yılında imzalanır (Arı, 2003: 92). Yunanistan'a giden Rum mübadillerin sayısı 1928 yılında Yunanistan nüfus sayımına göre hesaplanmıştır. Yapılan sayıma göre Yunanistan'da doğmamış ve yaşı 7'nin üzerinde olan 1,104,2016 kişi Türkiye'den Yunanistan'a göç etmiştir; bunların 624,954'ü Anadolu'dan, 256,635'i Doğu Trakya'dan, 182,169'u Karadeniz/Pontus bölgesinden, 38,458'i İstanbul'dandır. Üçüncü bir ülkeye göç edenler ya da vefat edenler düşünülüğünde, toplam sayının 1,250,000'e⁶ ulaşabileceği öngörülmektedir. Türk tarafından belirtilen sayılarda, Devlet İstatistik Kurumu'na göre, Türkiye'ye gelen mübadil kişi sayısı 456,720'⁷dir. İskân tarihçesi üzerine eski bir Türkçe yayına göre sayı 499,239⁸'dur. Mübadele İmar ve İskân Vekâlet'inin mali raporuna göre 1924 Ağustosunda ödenek bağlanan mübadil sayısı 458,000'dir. Pelagidis'in (1997: 132) "Η προσφυγική Ελλάδα / Refugees of Greece" başlıklı çalışmasında verdiği bilgiye göre, Türkiye'ye gelen toplam mübadil sayısı 388,146'dır.

⁶ Hirschon, R. (1998) Heirs of the Greek Catastrophe. Berghahn Books

⁷ Devlet İstatistik Enstitüsü, (1990) Türkiye İstatistik Yıllığı 1929-1930, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları

⁸ İskân Tarihçesi (1932) İstanbul: Hamid Matbaası, s.137

Yazar daha kesin bir sayıya ulaşmak için Batı Trakya'dan ve Ege Adalarından göç edenleri de göz önünde bulundurmuş, Müslüman mübadillerin toplam sayısını 518,146'ya yükseltmiştir.

Birinci Dünya Savaşı ve Lozan Anlaşması'nın sonuçları üzerine gelişen ve imzalanan Mübadele anlaşması, devlet zoru ile hayata geçirilmiş ve her iki tarafın da kendi ulus devletini ve homojen toplum yapısını yaratması, gerekli unsurları tamamlayabilmesi adına bu durumdan istifade etmesi planlanmıştır. Polian'a (2004: 3) göre zorunlu göç "devletin, kendi vatandaşı olan ya da olmayan insanları zorlayıcı yöntemler kullanarak göçe zorlaması" anlamına gelir ve bu tanım Mübadele'nin muhteviyatını tanımlama açısından yeterlidir. Alınan mübadele kararı, iki ülkeyi de bağlayan, bu çalışmada da görüldüğü üzere siyasi bir karar olmasına rağmen yıllarca insanların etkisinden çıkamadığı kötü sonuçlar doğuran, aktarıldığı üzere bir başarı hikâyesi değil, bir insanlık suçu olarak tarih sahnesinde yer almaktadır.

Bir homojen toplum yaratma hedefi olan, dönemi içinde çatışma çözümüleme yöntemi olarak tanımlanabilen Mübadele, fikren 1878 yılında Berlin'de yürütülen barış müzakereleri sürecinde Hariciye Nazırı Safvet Paşa tarafından ileri sürülmüş, Balkan Dağları'nın hudut kabul edilmesi, kuzeyde kalan Müslümanlarla güneyde kalan gayrimüslimlerin yer değiştirmesi önerilmiştir (Alphan, 2023:25). Bu öneri kabul edilmemiştir fakat mübadele fikrinin siyasi akla ilk burada düştüğü görülmektedir. Türk-Yunan Mübadelesi'ne giden yollara döşenen taşların asıl geçmişinin ise Balkan Savaşları'na (1912-1913) dayandığı görülmektedir. Hâlihazırda farklı toplulukların Balkanlar'da milliyetçi söylemlerde bulunmaya başladığı döneme de denk gelecek şekilde, Balkan Savaşları'nın hemen ardından başlayan Türklük vurgusu, etnik ve homojen bir toplum fikriyatı ve bunun uğruna mücadele edileceğinin nüveleri kamusal slogana dönüşen "Türkler için Türkiye" söylemiyle kendini göstermiştir (Yıldırım, 2016:31). Nüfus Mübadelesi de tam bu noktada, özellikle ulus-devletin milli kimlik inşasında Anadolu coğrafyasının heterojen yapıdan kurtulmasını (Pentzopoulos, 1962:126) ve ekonominin Türkleştirilmesini (Aktar, 2003; Keyder, 2003) sağlamak için kullanılmıştır. Sonuç olarak, 1906 yılında Anadolu'da yüzde 20'lerde olan gayrimüslim sayısı, 1927 yılında yüzde 2.6'ya gerilemiştir (Keyder, 1987: 79).

Yükselen milliyetçilik sürecinde Enver Paşa, Cemal Paşa ve Talat Paşa tarafından, Ermenilere uygulanan Tehcir'den önce, 1913 yılında Bulgarlara, bir yıl sonra da Yunanlılara, yeni belirlenen sınırlarda azınlık halindeki kişiler için gönüllü, taşınmaz malların tasfiyesini de içeren, terk edilen yerdeki menkullerin karşılıklarının belli güvenceler verilerek tazmin edileceği garantileri de eklenerek mübadele antlaşmaları önerilmiş, bu teklifler olumlu karşılanmış, coğrafi açıdan sınırlı ve gönüllü bazı mübadele anlaşmaları imzalanmıştır (Seferiades, 1925: 46-38; Ladas, 1932:18-20). Anlaşmalar üzerine, Ladas (1932), Doğu Trakya'dan 115 bin Rum'un Yunanistan'a, 85 bin Rum'un ise Anadolu içlerine göç ettirildiğini, 150 bin civarında Rum nüfusun ise Batı Anadolu kıyılarından Yunanistan'a geçtiğini belirtmektedir. Celal Bayar, *Ben de Yazdım* isimli kitabında Birinci Dünya Savaşı öncesinde Yunanistan'a göç eden Rum nüfusunu 130 bin olarak aktarmaktadır (1997:100-102). Uran ise *Hatıralarım* başlıklı çalışmasında 1914 yılının Haziran Ayı'nda Rumların Urla ve Çeşme gibi yerleşimleri büyük kalabalıklarla terk ettiğini aktarmıştır (1959: 69). Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen Rum göçlerine dair başlıklar, 1918 tarihli Osmanlı Meclis-i Mebusan tartışmalarına da taşınmış, Rum mebuslardan Emanuel Emanuelidis, Tokinidis ve Vangel 250 bin Rum'un sınır dışı edilip mallarının müsadere edildiği, Karadeniz, Marmara ve Adalar civarında ikamet olan 550 bin Rum'un katledilip mallarının gasp edilip edilmediğine dair soru önergesi vermişlerdir⁹. Görüldüğü üzere, aslında mübadele süreci savaşın ardından alınan karar ve yapılan ikili anlaşmadan çok önce başlamıştır¹⁰. Mübadele protokolü zorunlu

⁹ MMZC, İnikad 11, Celse 3-4, Teşrinisâni 1334 (1918), s. 109-112.

¹⁰ Göç, kişinin aldığı kararla gerçekleştirdiği bir hareketi tarif ederken, mübadele karşılıklı ve bir anlaşma çerçevesinde gerçekleştirilen göç olayını tariflemektedir.

bir göçü tanımlarken, geride kalanların da gitmesi gerektiğine vurgu yapar ve retrospektif özelliğe sahiptir¹¹. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasındaki göçmenler de protokol kapsamında mübadil sayılmıştır (Alphan, 2023: 29).

Mübadile kişileri bir istatistiğe, bir azınlığa¹², bir göçmene çevirmiş, kültüründen, topraklarından kopmasına, yüzyıllarca unutamayacakları şeyleri yaşamalarına sebep olmuştur. Üstelik bu sürecin içinde bir şekilde gidemeyip kalanlar ve Müslümanlaş(tırıl)anların hikâyesi ise neredeyse hiç anlatılmamış, olabildiğince sessizliğe gömülmüştür. Bu insanlar, bir sayıya, azınlığa ve göçmen konumuna bile dönüşmemiş, olabildiğince hızlı şekilde yeni kurulan homojen topluma adapte olmak ve çoğunluğa katılmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle Mübadile sırasında Yunanistan'a gidebilen akrabaları, bu kişilerin kaybolduklarını, öldü(rüldü)klerini düşünmüşler ve onlarla olan bağlarını tamamen kaybetmişlerdir. Kaybolup kaybolmadıklarını anlayabilmek, aktarımı öğrenebilmek için "gidememe" sürecini bizzat yaşamış kişilerin hikâyelerine, onların çocuklarının ve torunlarının anlatılarına kulak vermek gerekir. Dolayısıyla yapılan çalışma, bu insanların çocuklarına ve torunlarına sözü bırakıp, Pandora'nın kutusunu açmayı hedeflemiştir.

2. Bir Baş Etme Yöntemi Olarak: Unutmak ve Hatırlamak

Daha önce bir iki kişinin sessizce konuştuğu ve gizli kalması gerektiğini düşündükleri aile hikâyemiz, benim üzerine gitmemle birlikte bir anda yüksek sesle konuşulmaya başlandı. Gizliliğin ağırlığını taşıyamamaktan ya da birisinin ilk kez dinlemek istemesinden olsa gerek bilenler anlattıkça açıldı, açıldıkça anlattı. Bu durum Herzog'un (2009) dile getirdiği insanların aile hikâyelerini unutmadığı sadece kötü olanların yerine başka şeyler koydukları fikrini aklıma getirdi. Bir acıyla baş etmek için kendimizi o acıyı unutmaya zorlayabiliriz. Peki hatırlamak da bir yöntem olabilir mi? Bu noktada yapılması gereken belki yaşananları ve aile hikâyelerini kabullenmektir. 19. yüzyıl'ın sonu ve 20. yüzyıl'ın başından itibaren toplumsal çerçeveleriyle üzerine odaklanılan ve daha sonra patlama olarak nitelendirilebilecek dönemler yaşayan ve yaşatan bellek kavramı (Olick J. ve Robbins J., 1998: 106) aynı zamanda geçmişle yüzleşmek ve yaşananları kabullenmek için iyi bir araç niteliği taşımaktadır. Zaten bellek üzerine yapılan çalışmaların artmasının arkasındaki temel sebeplerden biri Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nda gerçekleştirilen insanlık suçlarının tanığı olan kuşakların, dolayısıyla belleğin yitiriliyor oluşudur (Leys, 2000; Assmann, 2001). Geçmişle bugün arasında ilişki kuran bellek, düşünülen aksine geçmişten ziyade bugüne odaklanan bir yapıya sahiptir ve aslında bağımsız değildir. Kolektif bellek kavramının üzerinde duran Halbwachs (1992: 38) insanların genellikle anılarını toplum içinde kazandığını ve yine toplum içinde anılarını hatırladığını, fark ettiğini ve konumlandığını söyler. Destekler şeklinde Connerton (1999: 60) bireysel görünüyorsa bile, her hatırlama sürecinin başkalarının sahip olduğu düşüncelerle ilişkide olduğunu, insanlardan mekânlara içinde olduğumuz veya bir parçası olduğumuz toplumun maddi ve manevi tüm yaşamlarıyla birlikte gerçekleştiğini belirtir. Dolayısıyla bellek sabit değil, değişkendir. Bu durum elbette mübadile belleği için de geçerlidir ve bu çerçevede yapılacak bellek çalışmalarında toplumsal değişiklikler gözardı edilmemelidir.

Mübadile döneminde gitmesi beklenirken kalıp zamanla Müslümanlaş(tırıl)mış insanların anlatılarının ve hatıralarının bir şekilde ikinci ve üçüncü nesillere aktarıldığı görülmektedir¹³. Kişisel hikâyelerini unutmak/hatırlamak ve onları bir şekilde kabul etmek isteyen insanlarla yaptığım 12 formel, 5 enformel görüşmede gözlemlediğim şey belleğin dinamikliği ve gerçekliği temsil etmesidir. Buradaki asıl mesele,

¹¹ Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce savaştan etkilenmemek ya da savaşa taraf olduğu ülkeden girebilmek adına göçler de gerçekleştirilmiştir. 30 Ocak 1923 yılında imzalanan Mübadile protokolü, o dönemde şahsi kararlar göç eden kişileri de mübadil saymıştır.

¹² Sayısal bakımdan az olan, başat olmayan ve çoğunluktan farklı niteliklere sahip olan gruplar için kullanılan kavram

¹³ Yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerde aile hikâyelerinin (yer yer eksiklikler de olsa) sözlü biçimde ve gelenekler aracılığıyla da aktarıldığı belirlenmiştir.

resmi tarih “gerçekliğinin” olayları yaşamış insanların hikâyelerindeki “gerçeklikten” farklı olmasıdır. Hatırlama ve unutmama dediğimiz şey dış etmenler tarafından dayatılıyor da olabilir. Bu doğrultuda, “neyi/neden hatırlıyoruz?”, “neyi/neden unutmak isteriz?” gibi sorular gündeme gelmektedir. Peki, Türkiye ile Yunanistan arasındaki Mübadele sürecinde ne olduğunu kim hatırlar? Kim hatırlamak ister? Bunların unutulmasını kim ister? Buna bazen tarih karar verir. Tarih her konuyu şekillendirebilecek ve istediği şekilde aktarabilecek bir inşa gücüne sahiptir. Fakat bir tarafta ezberlenmiş olgulardan, yıllardan oluşan tarih kitapları, düşünce akımları yükselirken, diğer tarafta bireysel ve kolektif bellek gün geçtikçe tarihi zenginleştirir (Ricoeur, 2012: 439). Tarih gözden uzak tutup saklamak istediği konular ile hatırlatmak ve öne çıkarmak istediği konular arasında bilinçli ve gerekçeli ayrımlar yapabilir, karşı tutum sergileyebilir. Tarih, bazı yaşananlara dair susabilir ve bir süre sonra kendi anlatısını yapılandırıp, güçlendirip sunabilir. “Ulusal anlatı bastırılmış bellekleri içinde barındırır” (Bilgin, 2013: 34) ve tarih “bazı” gerçeklerin göz ardı edilmesi pahasına yüceltilmesine niyetlenen anlatıları kutsallaştırır.

Bu çerçeveden bakıldığında, derinlemesine görüşmelerin sonucunda oluşan bu çalışma, unutturulan ve bugünden tamamen farklı olan geçmişi bugüne getirip, geçmişe karşı direnişin bir şekli haline gelmektedir. Bu çalışmada hedeflenen Galeano'nun (2006: 196) dediği gibi geçmişi tekrarlamak değil, tekrarlanmasını önlemektir. Böylece bu zamana kadar sessiz kalınmış, aktarılsın istenmemiş aile hikâyeleriyle birlikte Mübadele'nin tarih yazımındaki boşluklar dolacaktır. Yapılan görüşmelerde, Mübadele sürecini bizzat yaşayanların, yaşadıkları konusunda uzun süre sessiz kalmış olması temel ortaklıklardan birisidir. Zira hatırlamanın zitti unutmak değil, hatırlamayı önemsememek/reddetmektir (Herzog, 2009: 115). Bu durum bir tercihi de ortaya çıkarır. Casey'in (2000: 37) dediği gibi geçmişi bırakıp, yüklerinden kurtulup mutlu olmak ya da geçmişi hatırlayıp ağırlaşmak arasında bir seçim yapmak gerekir. Onca zaman sonra Müslümanlaş(tırıl)mış Rum aile hikâyelerinin aktarılmaya başlanmasına ve aile bireyleri arasında etkileşime, sonraki nesillerin bu konuda daha fazla sessiz kalmak istememesine, bir nevi siper olarak görülen ve istisnasız yerine getirilen işte bu derin sessizliğin ve sorumlu hissetme durumunun ortam hazırladığı söylenebilir. Olayı bizzat yaşayanın baş etme yöntemi yaşadığı hakkında unutmak değil susmak iken, olayı yaşamamış olanın baş etme yöntemi hatırlamaktır ve bugüne taşımaktır. Bunun bir tercih olabileceği de akılda tutulmalıdır. Bir diğer taraftan ister hatırlansın ister bastırılsın, geçmişe dair olan farklı araçların yardımıyla çıkıp bugüne, gündelik hayatımıza kendi gelebilir. Örneğin, geçmişe dair yapılan bir anma, bugünün perspektifinden geçmişe sadece bir bakış olabilecekken, gündelik yaşantımız ve geçmişten gelen bazı pratiklerimiz belleğimizin nasıl oluştuğunu gözlemenin bir aracı olup, geçmiş ve bugün ile olan ilişkimizi görebilmemize olanak sağlayabilir (Kılıçkaya, 2020: 104).

3. Kalanların Aktarım Araçları: Kültürel ve İletişimsel Bellek

Kuşaklararası bellek aktarımı, belleğin nasıl, ne şekilde aktarıldığı gibi durumlar bu çalışmanın kapsamı dolayısıyla oldukça önemlidir. Bu bağlamda kolektif belleği iki temel alana ayırarak, kültürel ve iletişimsel belleklerden söz eden Assmann (2001)'in çalışması ve yarattığı kavramlar, bu çalışma için önem arz etmektedir. Özellikle iletişimsel belleğin çizdiği çerçevenin, Mübadele ve Mübadele sırasında gidemeyip kalanların ve Müslümanlaş(tırıl)anların çocukları ve torunlarına aktarılan bellek meselesine cevap verebildiği görülmektedir.

Kültürel bellek, geçmişin belirli bir noktasına düğümlenmiştir dolayısıyla zamansal akıştan azadedir. Bu kavram, düğün-cenaze-kıyafet gibi gelenek ve görenekler, metinler, müzeler, anıtlar, atasözleri, deyimler, deyişler ve topluluğa ait semboller gibi kültürel biçimlendirmelerle ve doğrudan ya da dolaylı aktarım, pratikleri uygulamak, pratiklere maruz kalmak ve gözlemlemek gibi daha belirgin çerçeveli denilebilecek kanallarla inşa edilir ve tüm bu kanallar hatırlama öğeleri olarak tanımlanabilir (Assmann, 1995: 126-129). Jan Assmann, hatırlamayla düşünce arasındaki farkı, hatırlamanın somut olduğunu

söyleyerek aktarır. Ona göre, kavramlarla deneyimler arasındaki bu ilişkiden “hatırlama figürleri” açığa çıkar. Bu hatırlama figürlerinin; zamana ve mekâna bağlılık, bir gruba bağlılık ve tarihi yeniden kurgulamak gibi üç değişik özelliği olduğunu belirtir (Assmann’dan akt, Çavdar, 2020: 43). Kültürel bellek, bir insanın ömrüyle sonlanmaz. Zira kişiden değil, kişinin olduğu toplumun ortaklaştığı, yukarıda sözünü ettiğim grubun özdeşleştiği değerler üzerinden belirir. Müslümanlaş(tırıl)mış Rumlar özelinde bakıldığında, Müslümanlaş(tırıl)arak belirli bir kültürün değişmiş olduğunu ya da kişilerce, belirli bahaneler, çıkarlar üzerinden stratejik olarak değişmiş gösterildiğini anlayabiliriz. Dolayısıyla kültürel belleğin aktarımında politik sebeplerden yükselen kişisel kararların etkili olabileceğini düşünebiliriz. Buna rağmen aile hikâyelerinde kültürel belleğin emarelerini keşfetmek mümkündür. Örneğin görüşme yaptığım bir katılımcı (38) gelenekler aracılığıyla kültürel belleğin aktarıldığını şu örnekle aktarmıştır:

Ailem hiçbir zaman İslam'ın kurallarını uygulamadı. Bir keresinde merak ettiğim için oruç tutmak istediğimden bahsetmiştim. Ailemdeki herkes neredeyse kalp krizi geçiriyordu. Babaannem dedemle evlendiğinde ona domuz etinden sosis hazırlaması öğretilmiş mesela. Herkes bilir bunu ailede. Bana da tarifini öğretti ve aynı sosisi yedim sayısız defa¹⁴.

İletişimsel bellek ise kültürel belleğin karşıtı olarak, bireyin hayatıyla sınırlıdır. İletişimsel bellek yakın geçmiş üzerine, kişilerin çağdaşlarıyla, en yaşlı kuşağın en genç kuşakla hatıralarını kapsar. Heterojen ve dinamiktir. Bu durum yaklaşık olarak tahminen üç dört kuşağa kadar ulaşan bir bellek durumudur. Kuşakların ya da toplumsal grubun iletişimsel belleğe katılımı gayrimuayyendir. Bazı kişiler daha fazla bilgiye sahipken diğerleri sahip olmayabilir (Assmann, 2001: 58-62). Bu kapsamda sözlü tarih çalışmaları iletişimsel bellek için önem arz eder. İletişimsel bellek, yaklaşık 100 yıl gibi bir süreç içinde, üç dört kuşağı içerecek şekilde, özellikle bireysel biyografiler ve tarihsel şahitliklerin ışığında, gündelik olarak, doğal ve gayri resmi şekilde canlı tanıklarca aktarılan bellek kategorisidir. Bu çalışma kapsamında da özellikle kuşaklar arasındaki iletişimsel bellek aktarımı üçüncü ve dördüncü kuşakları kapsadığından, gayri resmi şekilde şahitliklerin aktarımlarını içerdiğinden ve iletişimsel belleğin kültürel belleğe eklenme sürecini izleme fırsatı yarattığından önemli bir konuma sahiptir. Müslümanlaş(tırıl)mış Rum aile hikâyesine sahip kişiler incelendiğinde, aşağıda örneklerini de paylaştığım üzere çoğunluğunun aile hikâyelerini erken yaşlarda öğrendiğini, büyük kısmının aile kökenine dair gerçeği bizatihi aile büyüklerinden duyduğu görülmektedir. İletişimsel belleğin bu bağlamda görevini yerine getirdiği tespit edilmiştir. Üzerinde durulması gereken ise birçok örnekte aktarımların hikâyenin bütününe değil, bir kısmını kapsadığı gerçeğidir. Bu kapsamda aileyi kendince koruma altına almak, konu hakkında detaylı anlatım yapmamak ya da olayların detaylarını hatırlamamak sebep olarak gösterilebilir. Tüm bunların dışında bir anda ortaya çıkan hisimlerle ya da anlatımlardaki eksikliklerden ya da farklılıklardan şüphe duyup ya da konuya ilgi duyup kendi araştırmalarıyla da aile hikâyesini öğrenen kişiler de bulunmaktadır. Bu bağlamda iletişimsel bellek mefhumunda, kuşaklar arasında yetersiz görünse dahi bir aktarımın yapılmış olması ama buna rağmen hikâyelerin kısmen saklı tutulması noktası da çalışma için bir şeyler söylemektedir. Zira iletişimsel belleğin işlevselliğini, dönemin siyasi söylemlerinden, gündelik siyasetinden bağımsız düşünmek doğru olmayacaktır.

4. Kimlik: Kalanların Stratejisi

Kimlik kavramına yönelik akademik ilgi özellikle 80’li ve 90’lı yıllarda artış göstermiştir. 80’li yıllardan itibaren, ulus-devletler içindeki farklı azınlık gruplarının, farklılık taleplerini dile getirmesinin toplumsal düzlemde yarattığı etkiler, kimlik kavramına ilişkin farklı nitelemelerin, çalışmaların, araştırmaların ve tanımlamaların yeni bir boyut kazanmasına sebebiyet vermiş, kimlik çalışmaları tehdit altındaki

¹⁴ 11.08.2021 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı

kimliklerden, soykırım kavramına, toplumsal bağlamdaki izolasyonlardan, barınma ve çevresel sorunlara ve etniklik alanına kadar sızmıştır (Aydın, 2009: 25).

Tüm kimliklerin kurgu olduğu ön kabulünden hareketle, Connolly (1995: 92-92) kimlik kavramını, “bilinçli şekilde seçtiğimiz şeylerden çok, ne olduğumuz ve nasıl tanındığımızla ilişkilidir. Kimlik var olmak için farklılığa gereksinim duyar ve kendi kesinliğini güven altına almak için farklılığı ötekiliğe dönüştürür” şeklinde bağlama oturtur. Böylece kimliğin sadece kendini değil, ötekini de tanımladığını belirtir. Bayart'a (1999: 92) göre ise kimlik, ait olduğu düşünülen cemaatin ya da kültürün aksine, ilişkide olunan cemaatlere ve kültürle göre tanımlanır. Bu nedenle kimliklenme süreci hem birey hem de toplum açısından aynı zamanda 'öteki'ni kullanarak 'kendini' inşa etme, 'öteki' üzerinden 'kendini' olma sürecidir. Bir diğer taraftan Bauman'a (2001: 112) göre “kimlik” belirsizlikten kaçma halidir. Kişi, ne zaman ait olduğu yerden kuşku duyarsa, kimliği üzerine kafa yormaya başlar. Bu kuşkuya, görünen davranış biçimleri ve belirli yargılar içinde kendisinin nerede durduğundan ve diğerlerinin kendisinin bu duruşunu makbul bulup bulmayacaklarından emin olamama kuşkusu denilebilir. Kimlik, “ben” üzerinden aynılığı ve aynılığa baktığı ölçüde farklı olmayı temsil eder. Kişinin kendi belleğinin inşası, öteki olanın kimliğini isteyerek ya da istemeyerek tanımlamış, kategorileştirmiş olur. Kimlik, kimin kim olduğunu bilme kapasitesidir (Tuğrul, 2022). Ben kimim, onlar kimler, biz kimiz, onlara göre ben kimim, onlara göre biz kimiz soruları bağlamıyla anlam kazanır. Kimlik dolayısıyla temelinde bir aidiyet değil, bir tanımlama ve tanımlanma sürecidir (Jenkins, 2012: 5). Bu süreç değişkendir ve dinamiktir.

Kimliğin inşası, kendi çerçevesinde stratejiler geliştirmesini de sağlar. Kimlik stratejisi kavramı, kimliğin yapısındaki dinamizmi ve etkileşimlerle değişebileceğini aktarmaktadır. Marti (2008: 58) kimlik stratejisini, kişinin kendi kimliğini tariflediği ölçüde gerçekleştirdiği hareket ve farklı hedefler için geliştirdiği stratejiler olarak tanımlamaktadır. Bu çalışma kapsamında kayıt altına alınan aile hikâyelerinin birçoğunda da hatırlamanın etkisiyle kimlik için bir direnç olduğu gözlemlenmektedir. Aile hikâyelerinin etnik ve dini farklılığa dayanması, uzun süre gizli tutulması, sonradan dile getirilmesi ve belirgin süreli direnç olduğunun gözlemlenmesi olası kimlik stratejilerini akla getirdiğinden, bu kavram çalışma önemli bir yer tutmaktadır.

Kimlik stratejilerini, bireysel veya kolektif olarak, öznelerin içinde bulunduğu durumlara, özneler tarafından belirlenen amaçlarının farklılıklarına göre gerçekleşen düzenlemeler olarak tanımlayabiliriz. Toplumsal aktörler, onların dâhil oldukları durumlar ve yine aktörlerin amaçları kimlik stratejilerindeki gerekli temel üç unsurdur denebilir (Camilleri, 1990: 49). Bu anlamda üç kimlik stratejisinden söz edilmektedir. Bu üç stratejinin birincisi olan “asimilasyon stratejisi”nde öznenin hedefi, olabildiği kadar ulusal ölçekte geçerli olana, hegemonik olan kimliğe benzemektir. Bu strateji kültürel konformizme, kimliğin kaybına, uyum için fiziksel görüntünün bile değiştirilmesine kadar gidebilir. Bu stratejide, aslında ait olunan toplulukla bağların tamamen kopartılması söz konusudur. Birinci nesil Müslümanlaş(tırıl)mış Rumların, Müslümanlaş(tırıl)ma süreçlerinde çoğunluğa dâhil olarak kullandıkları kimlik stratejisinin bu olduğunu söyleyebiliriz. İkinci strateji olarak tariflenen “farklılığın değerlendirilmesi stratejisi”nde ise hedef bir öncekinin tam tersi şeklinde ilerler. Burada amaç, kökeni belirten kimliğin ve kültürle olan bağın tamamen ve koşulsuz korunmasıdır. Bu durum, bazı zamanlar kişinin ya da grubun kendi grup kimliğini radikalleştirmesine kadar gidebilir. Bu çalışmanın öznesini oluşturan Müslümanlaş(tırıl)mış Rum aile hikâyesine sahip olup kabullenme süreci yaşayan ve belirli değişimler geçirmiş bazı kişilerin bugün uyguladıkları kimlik stratejisinin ise bu olduğu söylenebilir. Örneğin mahkeme kararıyla Yunanca bir isim alan katılımcılardan biri (62) kimliğinin radikalleştiğini şu sözlerle aktarmıştır:

Ben 3000 yıllık Helen hissediyorum kendimi. Yunanistanlı Yunanlılardan daha Yunanım. Yunanlılar 200 yıllık Yunanlı. Onlara da diyorum bunu. Sizin devletiniz var diyorum, benim ülkem yok ama tarihim var diyorum... Yıllarca Rum tohumu dediler. Ben Rum tohumu, Rum

piçi olmaktan gurur duyuyorum... Sonradan öğrendiğim şey beni çok değiştirdi, daha da değiştirdi. Şimdi açık söyleyeyim ben Pontus milliyetçisiyim¹⁵.

Son strateji olan “ara strateji¹⁶”de ise yukarıda belirtilen keskin iki stratejinin arasında bir ara strateji geliştirme söz konusudur. Bu stratejide, gruplar arasında benzerlikler aranır ancak bu süreçte farklılıklardan feragat edilmez, farklılıklar reddedilmez (Marti, 2008: 58-59). Bu stratejinin de yine çalışmanın öznesi konumundaki bazı kişiler tarafından uygulandığı gözlemlenmiştir. Aile hikâyesini öğrendikten sonra Hristiyan olmaya karar veren katılımcılardan biri (32) hem gruplar arası ortaklıklar bulduğunu hem de farklılığına sahip çıktığını şöyle aktarmıştır:

Aile hikâyemi öğrendikten sonra azınlık kimliğiyle empati kurmaya başladım. İnsan kendini bir kimliğin çevresinde konumlandırmak istiyor, bir kimlikle vücut bulmak istiyor. Hani ister istemez o kimliği yaşatmak istiyorsun. O kültürel kimliği, zenginliği keşfetmeye başlayınca Kapadokya’ya daha farklı bakmaya başladım. Hepimiz ne güzel birlikte yaşamışız burada dedim. Kapadokyalı diye tanıtıyorum kendimi o yüzden¹⁷.

5. Ulus Devlet’e Musallat: Etnik Yeniden Canlanma

Çalışmanın özü itibarıyla dikkat çeken kimlik stratejileri dışında, etnik kimlik kavramı da önem arz etmektedir. Zira yukarıda bahsi geçen stratejiler, ulus-devletleşme döneminde gerçekleşenlere odaklanan bu çalışmanın temelinde etnik kimlik üzerinden yürümektedir. Zaten etnik kimlik üzerinden filizlenen siyasallaşma süreci ulus-devletler ile ortaya çıkmıştır. Etnik grupların ortak kültürleri, tarihleri, yaşanmışlıkları, dil, din, yeme-içme, giyim-kuşam alışkanlıkları gibi unsurları vardır. Etnik gruplar akrabalıklar, soydaşlıklar gibi farklı temalarda birleşebilirler, içerideki farklılıklara rağmen dışarıdan bakıldığında tek bir grup olarak anlaşılabilirler (Yıldırım, 2019: 43). Dolayısıyla Aydın (1998: 51)’a göre etniklik, zamana ve mekâna bağlı olacak şekilde, etnikliği sağlayacak özelliklerden birinin öne çıkıp önem kazanmasıyla görünür hale gelen bir kültürel oluşumdur.

Her ulus, kuruluş ve kökler miti üzerinde şekillenen hayali bir cemaattir (Anderson, 2014:20) ve hepsi kendi üstünlüğünü önceden var olan kültürleri tamamen yok ederek, yarattığı etno-merkeziyetçi söylemleri yükselterek var eder (Gellner, 2006:48-49). Devletin tüm ideolojik aygıtları bu söylemleri toplumun kılcallarına kadar yaymayı amaçlar. Buradan doğru hedeflenen ise hayali de olsa birleşik bir kitle arzusudur. Türkiye’de Türklük, vatandaşlık, etnisite gibi kavramlar aidiyet değil, ideolojiler üstü bir ortaklık, bir akit olarak kendini gösterir. Bireylerin kendilerine özgü diye düşündükleri fikirlerin gerisinde farklı düşünsel konforlar bulunmaktadır. Türklük halleri denilen şey aslında grubun çoğunluğu tarafından otomatik biçimde yaşanır (Ünlü, 2018: 13). İdeolojik aygıtların aktif biçimde kullanılmasına rağmen bugün dünyanın birçok yerinde etniklik ve ulus arasındaki aynılık çatlamaya başlamış, terzinin biçtiği bedene uymamıştır¹⁸, çünkü etniklik halinin dinamizm içerdiği atlanmıştır.

Etnikliğin dinamizminden dolayı, tüm aygıtların desteğine rağmen kurulamayan ulusla birliktelik hali, ulus-devletlere musallat olabilecek etnik uyanışları tetikleyebilmektedir; çünkü bu durum etnik kimliğin sübjektif yanını her zaman öne çıkarmakla, kendini ötekine göre nerede konumlandığıyla yakından alakalıdır. Yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren küresel göçlerin de artmasıyla, ulus kimliklerden ziyade etnik kimliklere olan odak artmış, insanlar değişik kimlikleri de görerek kendi kimliklerinin farkına varmıştır. Toplumsal ve siyasi hareketlerin globalleşmesi de etnik kimlik arayışında olan toplulukların bu konu özelinde hak aramalarına olanak vermiştir (Özensel, 2021: 23). Özellikle 1960’lı

¹⁵ 31.08.2021 tarihli görüşmeden alıntı

¹⁶ Gruplar arasında benzerliklerin arandığı hem de farklılıkları reddetmeyen bu strateji için Yücel (2019: 404) “kimliklenerek entegrasyon” ismini önermektedir.

¹⁷ 06.09.2021 tarihli görüşmeden alıntı

¹⁸ Suavi Aydın’ın “Türk Kimliğinin Yaratılması ve Ulusal Kimlik Sorunu Üzerine” isimli çalışmasından alınmıştır.

yıllardan itibaren asimilasyoncu ideolojilerin sert şekilde tenkit edilmesiyle, kültürel değerler ve farklılıklar önemsenmiş, etnik temizlik ve benzeri insanlık dışı durumlara cezai yaptırımlar uygulanmıştır. “Etnik Yeniden Canlanma” (*Ethnic Revival*) olarak belirtilen bu dönem için hep en iyi örnek, sadece orada olmasa bile Amerika Birleşik Devletleri olarak aktarılmaktadır. Özellikle Afro-Amerikalıların vatandaşlık hakları elde etmeleri, bu eşitlikçi hakların kazanılmasının ardından daha fazla beyaza benzeme ihtimallerine karşı bazı siyah Müslümanlar yeniden İslam’a geçmiş; kölelik sürecinde kullandıkları Anglosakson adları değiştirip, yeniden Afrika kökenli adları kullanmışlardır. Siyahi yerine Afro-Amerikalı denmesini tercih ederken, saç stili tercihinin varana kadar farklılık gösteren, Afro-merkezci bir grup, değişimi topluluk olarak gerçekleştirmişlerdir. Bu yeni kimlik keşfi, diğer etnik grupların da kendi kimliklerini keşfedip fark etmesine, bir anlamda o grupların uyanmasına ortam hazırlamıştır. Sadece fiziksel özellikleri üzerinden ırkçılığa maruz kalanlar değil, Avrupa’dan gelen göçmenlerin de etnik kimliklerine olan ilgileri artmış, geleneksel yemeklerin, törenlerin görünürlükleri artmıştır (Doytcheva, 2016: 32-35; Gans, 1979).

“Etnik Yeniden Canlanma” kavramının musallat olacağı yerlerin, homojen yapılar geliştirmeye çalışan, bu uğurda entegrasyon, asimilasyon, zorunlu göç vb. farklı stratejiler uygulayan ulus-devletler olması beklenir. Tam olarak bundan dolayı kavramın Amerika’daki gibi hızlı büyümesi, kolay zemin bulması, kolektif şekilde biçimlenmesi gibi durumların ulus-devletlerde zor gerçekleşeceği görünen bir gerçektir. Bu durumu görünmeyen ama en ufak olasılığında korkulan bir hayalet ya da musallat olarak tanımlamam bundandır. Zaten Amerika’nın etnik kimliği üzerine yaptıkları çalışmada Glazer & Moynihan (1963), Amerika için her alanda bahsi geçen kapsayıcılık ve entegrasyonu ifade eden “melting-pot” kavramının aslında hiç olmadığını, etnik farklılıkların kaybolmasının ve insanların birbirine benzemesinin aksine, modern Amerikan toplumunda insanların köklerine ve geçmişlerine karşı ilgilerinin uyandırılmaya çalışıldığını aktarmıştır.

Türkiye özelinde baktığımızda, Türk etnikliğine dayanan milliyetçiliği sistematik olarak ilk dile getiren Akçura (1987: 19) Türkleri, “Osmanlı’nın Türkleri ve Türkleşmiş Müslüman kitle” olarak tanımlamaktadır. Milli Mücadele Dönemi’nde bile savaşa çağırılan kitle Türk ulusu değil, etnisitesine bakılmaksızın Osmanlı-İslam milletidir ve 20. yüzyıl’dan itibaren bütün bu Müslüman gruplara Türk denmiştir (Ahmed, 1994). Bu çalışma kapsamında da aklımızda tutmamız gereken ana argümanlardan biri, bahsedildiği üzere Türkiye’de Müslümanlığın ve Türklüğün birlikte anılması durumudur. Türkiye’nin ulus-devlet pratiğinin içerisinde dini bir kutsallığın da olması, etnik yeniden canlanma kavramını, Müslümanlaş(tırıl)mış Rumlar çerçevesinde ele alırken farklı düşünmemizi salık verir. Zira eskinin Ortodoks Rum’u, şimdinin Sünni Türk’ü olan ailelerin etnik yeniden canlanması, aynı zamanda dini bir canlanmayı da gösterir. Din tercih edilebilir, etnisite ise edilemez bir gerçek olmasına rağmen, yaratılan algı Müslüman Rum olmayacağı gibi Hristiyan Türk’ün de olmayacağı üzerinde şekillenir. Çalışma özelinde Müslümanlaş(tırıl)mış Rumlarla sahada yapılan derinlemesine görüşmelerde de etnik yeniden canlanma ihtimaline dair gözlemlerde bulunulmuştur. Etnik yeniden canlanma durumunun düşünülmesi ve izlenebilmesi için öncelikle katılımcıların kendi hikâyelerini nasıl öğrendiklerine, sonrasında neler yaşadıklarına, kabul edip etmediklerinde, neler hissettiklerine ve eskimemiş bu yeni hikâye sonrasında kimliklerinde ne gibi değişimler olduğuna dair sorular sorulmuş, bazı cevaplar aşağıda paylaşılmıştır.

Hikâyelerini kimisi ebeveynlerinden, hısımlarından ya da tanımadıkları anlık misafirlerden, kimisi bir durum üzerinden öğrendikten sonra, kimisinin çözüm sürecinin¹⁹ ardından yaşadığını söylediği uyanma ve farkına varma hali devletin tüm ideolojik aygıtlarıyla, yıllarca, bir karşılığı olmasa bile bıkmadan

¹⁹ Uzun yıllar süren Türkiye Cumhuriyeti ve PKK arasındaki çatışmaların son bulması için başlatılan sürecin adıdır. 16 Temmuz 2014’te Resmî Gazete’de *Terörün Sona Erdirilmesi ve Toplumsal Bütünleşmenin Güçlendirilmesine Dair Kanun* adıyla yayımlanarak kanunlaşmıştır.

usanmadan toplumsal bir örgütlenmeyle dayattığı ideolojik ve yapay ulusal kimliğin yırtılmasıyla ve yeni ve “daha doğru” kabul edilen başka bir kimliğe bağlanması ve sınıksız sarılmasıyla oluşmuştur. Bu durum bir nevi “sembolik öze dönüş” olarak da tariflenebilir. Aydın (2009: 66)’ın belirttiği gibi ulus-devletlerin yoğun manipülasyonu ile geçmişine ilişkin hikâye kipinde konuşan, tarih bilinci gelişmeyen, geçmişe dair bilgisi sansüre uğramış ya da geçmişinin bilgisini kendisine saklayan insanlar vardır. Yukarıda belirttiğim bu “öze dönüş” çabası, geçmiş bilgisinin bazı insanlar tarafından tutulduğunu, bu insanların artık geçmişine dair hikâye kipinde konuşmadıklarını, geçmişlerini sahiplendiklerini, geçmişleri hakkında bilinçlendiklerini doğrularken, hikâyelerini daha fazla kendilerinde tutmama ve anlatma yoluyla başka bir kategoriye doğru açılım yaptıklarını da kanıtlamaktadır.

6. Anlatılanlar Üzerine: Kalanların Ortaklıkları, Hatırladığı/Hatırlattığı - Yaşadığı/Yaşattığı

Bana anlatılana göre Mübadele kararı alındığında büyük dedem 12 yaşındaymış. Tüm köy Yunanistan’a gitmek için harekete geçtiğinde, büyük dedem kalabalıkta kaybolmuş, kimsesiz kalmış ve bir aile tarafından besleme²⁰ olarak alınıp, büyütülmüş. Yıllar sonra Yunanistan’dan kardeşi gelip büyük dedemi bulmuş. Bu hikâyeyi derinlikli ama spesifik bir aile hikâyesi zannedip mübadele içerikli bazı konferanslarda, söyleşilerde anlatmaya başladıktan sonra, farklı yerlerden birçok mesaj almaya başladım. Hikâyelerde benzerlikler vardı. Kimisi biliyor, kimisi aile hikâyelerindeki eksiklerden şüpheleniyor, merak ediyordu. Bana ulaşan hikâyeleri dinlemek, kayıt altına almak, hem aile hikâyelerindeki hem de tarih yazımındaki boşlukları doldurabilecek akademik çalışmalar hazırlanmasına yardımcı oldu²¹.

Bu çalışma kapsamında yapılan 12 görüşmede aktarılan 11 farklı hikâyenin öznelerinin kalış sebeplerinde farklılıklar görülmektedir. İki hikâyede özneleri mübadele kararı alınca hemen yakın köyden Müslüman gençlerle evlendirilen Rum kızları oluştururken, bir başka hikâyede Mübadele kararı alındığında çok fazla malı mülkü olduğundan ailesinin yaptığının aksine başka ilçelere kaçıp kimliğini değiştiren bir Rum adam öznedir. Bir başka hikâyede çetelerin limana doğru giden kafilenin önünü kesip kaçırdığı bir Rum kızı öznedir. Bir diğer hikâyede çetelerin köyü basıp tüm aile bireyleri öldürülünce evden kaçıp kaybolan bir Rum erkek çocuk öznedir. Yukarıda da bahsettiğim üzere genelde hikâyelerin öznelerini kız ve erkek çocukları oluşturmaktadır. Genelde ise evlenme, kaçırılma, kaçma ve kaybolma Müslümanlaş(tırıl)mış Rumların hikâyelerinde yoğunluklu sebepler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye arşivlerinde mübadeleden muaf olmak adına din değiştirmelerin olduğuna dair anekdotlar vardır çünkü gayrimübadil olabilmek adına, özellikle Müslüman biriyle evlenerek Müslüman olma (*ihtida etme*) vakaları artmıştır. Bu duruma dair sözleşme uyarınca sabit bir kural olmaması dolayısıyla konu genellikle yetkililere danışılmıştır. Bir örnekte, Ankara’da ikamet eden Katina isimli Rum bir kadın, Kapadokyalı Müslüman bir erkekle evli oluşunu sebep gösterip yerinde kalmak ve Mübadele’den muaf olmak için başvuruda bulunmuş ve sonuçta muaf tutulmasına karar verilmiştir²². Bu konudaki artış sebebiyle daha sonra yeni bir kural eklenmiştir. Örneğin, Aladağ (1995), Rumları gemilere kaydetmekle görevli olan birinin hatıratında, “bir sürü genç kız bana gelerek onları Müslüman olarak kaydetmemi ve burada kalmak istediklerini söyledi. Müslüman erkek arkadaşları vardı ve Muğla’da yaşıyorlardı. Kural değiştirdiği için onları resmi olarak Müslüman şeklinde kaydedemedim” dediğini aktarmıştır. Hikâyede

²⁰ Bakıma muhtaç olan, kimsesiz çocuğun evlatlık alınıp ev işlerinde çalıştırılması durumuna verilen ad

²¹ Müslümanlaş(tırıl)an Rumlar hakkında, Türkiye’de gizli kalmış altı farklı aile hikâyesinin ve Yunanistan’dan bazı örneklerin yer aldığı ilk akademik çalışma Müslümanlaş(tırıl)mış Rumlar: Bir Bellek Anlatısı başlığıyla hazırlandı, Libra Kitap tarafından 2018 yılında yayımlandı. Çalışma daha sonra Yunanca’ya çevrildi ve 2021 yılında Ο εξισλαμισμός των Ελλήνων της Μικράς Ασίας την περίοδο 1919-1925. Μία μελέτη... adı ile yayımlandı.

²² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.118, Yer No: 102.62.1925.

bahsedilen kural, Karma Komisyonun belirlediği, 20 Ocak 1924'ten²³ sonra gerçekleştirilen din değiştirmelerin Mübadele'den muafiyet hakkı kazandırmayacağı üzerine hazırlanan kuraldır²⁴. Din değiştirme süreçlerinde kişinin reşit olup olmadığına da dikkat edilmiştir. Örneğin, Bursalı Tevfik Bey'in evlatlık olarak aldığı Rum kız çocuğu Despoina, İktbal adını alıp Müslüman olmuştur fakat reşit olmadan ihtida ettiği belirlenmiş, Mübadele'den muaf tutulmamıştır²⁵ (Emgili, 2009: 207-208).

Kendi arşivimdeki ve mübadele dönemi kayıtlarındaki birkaç hikâye dışında, akademik bağlamda Müslümanlaş(tırıl)mış Rumlarla, geçirdikleri süreçler ve kültürel aktarımlarıyla, ilgili olarak Yunanistan'da bulunan Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nde, Yunanistan'daki bazı akademik çalışmalarda ve edebi çalışmalarda da kayıt altında alınmış bazı hikâyeler mevcuttur (Millas, 2014; Fotiadis, 1996; Andreadis, 2012).

Gerçekleştirdiğim 12 formel görüşmede öne çıkan bazı noktalar olmuştur. Öncelikle, yapılan görüşmelerde olayı bizatihi yaşayan kişilerin zamanında sessiz kalması, hikâyeyi saklaması, hikâyeyi gizleme çabası, dolayısıyla aktarımı tamamen gerçekleştirmemesi, o kişinin geçmişini yönetme stratejisi olduğu kadar toplumsal baskının etkileri olarak da yorumlanabilir. Katılımcıların çok büyük çoğunluğunun hikâyelerini öğrendikten sonra yaşadıkları kabullenme süreçlerinin ardından dile getirdikleri ana şey, ulus devlet sonrası inşa edilen resmi tarih anlatıları ve oluşturulan yapay toplumsal kimlik dolayısıyla kabullenme süreçlerinin uzun sürdüğü olmuştur. Ulus-devletleşmenin sonucu olarak gördükleri bu gizli kalma ya da gerçeği geç fark etme sürecinin sonunda resmi tarih anlatılarına olan inancın da büyük ölçüde zedelendiği, yalanlarla dolu olduğunun bazı katılımcılar tarafından dile getirildiği kaydedilmiştir. Yurtdışında yaşayan, sonradan vaftiz olan, üniversite mezunu katılımcılardan (38) biri kendi durumunu şöyle açıklamıştır:

Çok değiştim. Bir tükürürüz yüzerler (Yunanlılar), bir tükürürüz boğulurlar gibi cümlelerle büyüdüğümü hatırlıyorum. Pontus, soykırım, zorla din değiştirmeler falan hiç bilgim yoktu... Kendimi kandırılmış gibi hissediyorum resmi tarih anlatılarıyla. Bunların çoğunun cehalet ve korkudan geldiğini biliyorum. Beyni fazla yıkanmadan yunan bir insan olduğumu düşünüyorum²⁶.

Yurtdışında yaşayan lise mezunu bir diğer katılımcı (48) "Yunanistan'ı, Türkiye'yi yok etmeye çalışan bir güç olarak anlattılar hep bize, sonra öğrendim ki tam tersi"²⁷ derken, üniversite mezunu başka bir katılımcı (31) ise şunları söylemektedir. "Zamanla fikrim değişti tabi ama okulda Yunan askerlerini kesen Türk askerlerini çizdim. Yunan düşmanı gibi yetiştirildik"²⁸. Yine yurtdışında yaşayan, üniversite mezunu bir diğer katılımcı (60) ise Yunanistan ile karşılaştırmayı şu şekilde yapıyor:

Onları düşman olarak görmedim hiç aslında. Hem ben de oraya aidim, kendimi mi düşman göreyim şimdi? Yunanistan'daki akrabalarımın aram çok iyi. Tüm yaşananları konuşuyoruz orada. Fakat burada (Türkiye'de) hala tembihliyorlar beni sakın anlatma diye. Gelinlere falan söyleme diyorlar. Baskı devam ediyor bir şekilde"²⁹

Yapılan görüşmelerde, belleğin bireysel ve toplumsal inşası çerçevesinden hem kolektif bağlamda hem de kültürel ve iletişimsel bağlamlarda belleğin etkilerinin olduğu görülmüştür. Çalışmanın en önemli

²³ Mübadele'den muaf olabilmek adına Müslüman biriyle evlenme, Müslüman olma gibi seçeneklerin artması ve sözleşmede belirgin kuralın olmamasından sürekli yetkililere danışılması ve muafiyet verilmesi dolayısıyla bu tarihten itibaren kural konmuş ve din değiştirmenin muafiyet sağlamayacağı sabitlenmiştir.

²⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1, Yer No: 8.49.17

²⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 272.00.11, Yer No: 20.98.10.

²⁶ 11.08.2021 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı

²⁷ 15.01.2022 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı

²⁸ 17.08.2021 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı

²⁹ 21.01.2022 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı

sonuçlarından biri, benzer aile hikâyelerine sahip olursa bile, zaman içinde farklı sosyal gruplar içerisinde bulunan aileler farklı hatırlama pratikleri geçirmiş, hikâyeye aktarımları özellikle iletişimsel bellek bağlamında gerçekleşmiş ama kabullenme süreçlerinde farklılıklar gözlenmiştir. Yaşadığı yerde oldukça tanınan bir ailenin mensubu olan, aktif olarak siyasetle de ilgilenen katılımcı (44) hikâyesini ve kabullenme sürecini şöyle aktarmıştır:

Babam belediye başkanlığına adaydı. O zamanlarda bu argümanlar mutlaka önümüze çıkıyordu. Gâvura oy verilir mi diye karşı propaganda yaparlardı. Sünnetsiz derlerdi. Hikâyeyi babamdan öğrendim... Babamla da kavga etmişliğim var sanki onun suçuymuş gibi. Şimdi umurumda bile değil kimin ne dediği. Kuzenlerimi telefona Yunanca isimleriyle kaydediyorum. Sokakta hâlâ dönmelerin oradayız diye bizim dükkânı tarif ediyorlar. Hiç sorun etmiyorum³⁰

Zamanında ekonomik sebeplerle yurtdışına göç eden, mahkeme kararıyla ismini ve soyismini değiştiren ve Türk vatandaşlığından da ayrılan bir katılımcı (62) ise aile hikâyesini öğrenme ve kabullenme süreciyle ilgili yaşadıklarını şu şekilde aktarmıştır:

Annemler evde bir olay olduğunda kendi aralarında başka bir dil konuşurlardı. Bir gün köyün camisinin lambası kırıldı. Ne pislik olsa benim üzerime atarlardı. Yemin ettim, ben kırmadım dedim, Rum tohumu dediler bana. Eve geldim anneme sordum. Annem aldı karşısına oturttu, anlattı bana. Babamın da öğretmenliği Rum tohumu dedikleri için bıraktığını biliyordum. O zaman bir sarılma geldi kimliğime işte³¹

Ev hanımı olan katılımcı (68) ise iletişimsel bellek bağlamında şöyle aktarımda bulunmuştur:

5 yaşındaydım. Hayal meyal hatırlıyorum. Babam annemle konuştu. Bak benim kardeşim geldi, beni buldu dedi. Bir adam geldi, amcammış. 15 gün kadar kaldı, sonra gitti. Yaklaşık 15 yıl sonra tekrar geldi. O zaman tam tanıştık işte. Amcam inanılmaz bir insandı. Çok sevdim. Kiliseye götürdüm, Türkçe okuma-yazma anlatmaya çalıştım. Ölene kadar iletişimimi kesmedim³²

Son 20 yılda etnik kimlik siyasetinin oluşturduğu yeni ve çekici yollarla genç kuşakların etnik kökene dair ilgilerinin arttığı, etnik farklılıklarını benimseyip, daha kolay dile getirdikleri fark edilmiştir. Hikâyelerini öğrenme sürecinin ardından ne hissedildiğine dair cevaplarda görüşülenler arasında kabullenme süreçlerinin ardından etnik farklılık durumunu kültürel bir zenginlik olarak kabul edenlerin sayısı fazla olmuştur. Örneğin üniversite mezunu ve aktif siyasetle uğraşan bir katılımcı (44) bu durumdan memnuniyetini "Bu mozaiki genlerimde barındırdığım için mutluyum. İyi ki diyorum³³" sözleriyle dile getirmiştir. Yurtdışında yaşayan ve yüksek lisans yapan bir diğer katılımcı (32) ise kendi ailesinin tutumunu "Adamın biri kalkıp köyümüze geldi, tüm hikâyeyi anlattı akrabamız dedi. Zaten biraz biliyorduk. Bir çeşitlilik olarak görüp hepimiz kabullendik... Kültürel zenginlik olarak gördük hepimiz" sözleriyle aktarmıştır. Üniversite mezunu bir diğer katılımcı (25) ise duygu durumunu "Büyük anam Rummuş, Müslüman olmuş. İçimizdeki çeşitliliğin nasıl alıkonulduğunu düşünüp çok üzuldüm ben³⁴" şeklinde aktarmıştır. Muhafazakâr bir ailede büyüdüğünü dile getiren doktora öğrencisi bir diğer katılımcı (30) ise kendi hikâyesini çözüm süreci dönemine atıf yaparak şu şekilde açıklamıştır:

³⁰ 21.01.2022 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı

³¹ 31.08.2021 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı

³² 19.01.2022 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı

³³ 21.01.2022 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı

³⁴ 30.08.2021 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı

Üniversiteye gitmeye başladığım sıralarda hikâyeyi kabullenmeye, dillendirmeye başladım, biz Amasya'dan göç ettirilen Rumlarız diye. Çözüm süreci vardı o zaman, etnik gruplar yavaş yavaş konuşmaya başlıyordu, bu durum dışlanma unsuru değil bir zenginlik kaynağı gibi görünüyordu. Dedim saklamanın inkâr etmenin mantığı yok³⁵

Aile hikâyesini bir şekilde öğrenen ve yüzleşme süreci yaşayan katılımcı, önceki kuşaklarının daha fazla etkisi altında kaldığı ve kendi kimliğini unutmayı amaçladıkları asimilasyon stratejisinden ziyade farklılıkların değerlendirilmesi stratejisini benimsemiş görünmektedir. Gizli kalmış etnik kökene sarılma, farklılığı ifşa etme ve yeni kimliği sahiplenme ve aynı zamanda kimliklenerek entegrasyon denilen ara stratejinin yani hem farklılıkların kabul edildiği ve öne sürüldüğü aynı zamanda benzerliklerin de dile getirildiği kimlik stratejilerini uygulamaktadır. Bu durumda kimlik stratejisinin, içinde bulunulan siyasi konjonktür, toplumsal baskının oranı, hayata olan bakış açısı vb. durumlarla kuşaklararası değişim gösterdiği tespit edilmiştir.

Yapılan derinlemesine görüşmelerde, Müslümanlaş(tırıl)mış Rumluk geçmişine sahip aile hikâyelerini kabullenmiş katılımcıların, etnik yeniden canlanma sürecini yaşayabilecek potansiyele ve bilince ulaştıkları ortaya çıkmıştır. Çoğunlukla bireysel çabalarla tamamlanan kabullenme sürecinin, hikâyelerini öğrenme durumlarıyla, öz farkındalıklarıyla ve konuya olan ilgileriyle yakından bağlantılı olduğu belirlenmiştir. Görüşmelerde geçmiş kültüre ilginin başladığı ve zaman içinde arttığı, on iki katılımcıdan onunun Yunancaya ilgi gösterdiği ve kurslarına gittiği; iki katılımcının vaftiz olarak Hristiyan olduğu; iki katılımcının mahkeme kararıyla ismini ya da soyadını Mübadele öncesi dönemde ailesinin kullandığı aile ismiyle ya da büyüklerinin isimleriyle değiştirdiği belirlenmiştir. Katılımcıların yarısının sosyal medyada Rum kültürüne ait yeni ve sanal kimlikler yarattığı, kültüre ait sembolleri ve bilgileri kullandığı ve paylaştığı saptanmıştır. On iki katılımcıdan onunun çocuklarına ya da torunlarına Rumca isimler vermeyi planladığı ya da Rumca isim verilmesinde bir beis görmediği; on iki katılımcının dokuzunun mübadele sırasında ayrı düştükleri akrabalarını buldukları; diğerlerinin ise akrabalarını bulmaya çabaladıkları kaydedilmiştir. On bir katılımcının resmi tarihe artık sorgulayarak baktıkları hatta inanmadıkları; katılımcıların yarısının hikâyelerini paylaşmaktan çekinmedikleri; ama çoğunluğunun da gündelik siyaset dolayısıyla güvende hissetmedikleri belirlenmiştir. Bu durum yukarıda da bahsettiğim 1960 sonrası özellikle Amerika'da yaşanan etnik yeniden canlanma örnekleriyle benzerlikler taşımaktadır. Elbette bu farkındalık ve uyanma nüveleri, yukarıda sebeplerini belirttiğim üzere, 1960'lı yıllarda Amerika'da yaşanan, yasal zemini olan ve kolektif bir etnik uyanıştan ziyade, kimliğin dinamizminden hareketle kişisel bir etnik farkındalık olarak tanımlanabilir.

Üniversite mezunu katılımcılardan (25) biri, aile hikâyesini aktarma konusuna ilişkin tutumunu "hikâyemizi çocuklarıma da anlatacağım, hem de göstere göstere. Aktarılmaya değer çünkü. Buradaki acı taze. Üstü kapanmıyor. Biraz derine inince sular seller gibi yıkılır bu insanlar³⁶" şeklinde izah ederken; bir başka katılımcı (48) ise yaşadığı değişimle ilgili şunları dile getirmiştir:

Önce ben zaten ilk Rumluk şeyini duyduğumda, kabullenmedim, ben şok oldum. Nasıl oluyor ben Rum oluyorum yani çünkü o kadar ordu için devlet için yıllarca işte koşturdum yani hizmetine. Bir anda çıplak gibi hissettim. Bir anda Türk değilmişim aaa, Rummuşum. Şok etkisi yaptı. Yıllarca ben bir yalan için mücadele vermişim savaşmışım. Şimdi asıl kimliğim için mücadele ediyorum³⁷.

³⁵ 13.09.2021 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı

³⁶ 30.08.2021 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı

³⁷ 15.01.2022 tarihinde yapılan görüşmeden alıntı

SONUÇ

Türkiye ve Yunanistan'ın resmi ve milli tarih yazımında ve anlatılarında, Nüfus Mübadelesi bir başarı öyküsü olarak aktarıldı. Her iki ülke de insanlarını koruduklarını ve her iki ülkede de artık büyük azınlık grupları olmadığı yani her iki ülke de homojen toplumsal yapıyı oluşturabildikleri düşüncesiyle Mübadele'nin iki ülke arasında iyi ilişkiler yarattığını ve bu politikaların pozitif etkiler bıraktığını savundular (Yıldırım, 2010). Oysa iki ülkede de söylenenin tam aksine, Mübadele bir başarı öyküsü değildir. Şehirli yöneticilerin zoruyla çoğu köylü ve yapılan anlaşmalardan bihaber olan insanlar, hiç bilmedikleri topraklara göç ettirildi ve her ne yaşandıysa unutulmaya ya da yaşananların üstü örtülmeye çalışıldı. Kalanlardan ve zamanla Müslümanlaş(tırıl)an Rumlardan ise uzun yıllar kimse söz etmedi.

Gitmesi beklenirken ve istenirken bir şekilde kalanlardan bazıları evlenmiş, bazıları kaçırılmış, bazıları evlatlık edinilmiş, bazıları kalabalık limanlarda kaybolmuştur. Bir şekilde kalan ve çoğunluğa benzeyen bu insanların anlatılmayan hikâyeleri farklı zamanlarda, bazen beklenmedik bir misafir aracılığıyla, bazen bir mektupla, bazen bir merak, bazen ilginç bir gelenek aracılığıyla saklandığı yerlerden çıkmaya başlamıştır. Kişi başına her ne geldiyse, her ne fenalık yaşamışsa unutmamış ama çoğu zaman sessiz kalmıştır. Buna rağmen yoğunlukla iletişimsel bellek aracılığıyla aktarımlar eksik de olsa yapılmıştır. Danacıoğlu (2001, s.200)'nun da ifade ettiği gibi, hiçbir toplum ya da birey sonsuz bir "şimdi" içerisinde var olamaz ve tarih bu noktada önemli bir rol oynar. Bir bellek bankası olan tarih, bugünün ve yarının yapılanmasına doğrudan katkı sağlar. Aksak da olsa yapılan aktarımlar, sonraki nesillerin kimlik inşasına, yaşanılanı anlamasına ve öz farkındalığına etki etmiştir.

Nüfus Mübadelesi hala insanların belleklerinde, hatıralarında, bazıları gizli kalmış hikâyelerde ve yer yer geleneklerde yaşamaktadır. Mübadele sürecinde kalıp Müslümanlaş(tırıl)mış Rumların uzun süre sessiz kalmayı tercih etmesi, çoğunluğa uyması, dolayısıyla bir kimlik stratejisinin uygulanmış olması, kendi topraklarında "güvende" kalmak için buldukları bir tür çözüm yöntemidir. Bu grup için yöntemin ilk dönemde yeni kimliğin kabulünün ve makbul vatandaş olma çabasının bir göstergesi olarak egemen kimliğe benzemeyi amaçlayan asimilasyon stratejisi olduğu söylenebilir. İletişimsel ve kültürel bellek sayesinde hikâye ve pratik aktarımının tamamlandığı ve kuşaklararası bağın kurulduğu durumlarla birlikte hikâyeyi kabullenmiş yeni nesillerin uyguladığı kimlik stratejilerinde ise değişiklikler olmuştur. Bazılarında yeni kimliğe sahip çıkarak radikalleşme ve "farklılıkların değerlendirilmesi" stratejisinin, bazılarında ise egemen grupta benzerliklerin arandığı fakat farklılıkların olduğu gerçeğini de vurgulayan "kimliklenerek entegrasyon" stratejisi uygulandığı söylenebilir. Özetle yeni neslin asimilasyon stratejisini kabul etmediği, varlığını gösterme çabasında olduğu görülmektedir. Kendini belirten, vurgulayan kimlik stratejilerinin geliştirilmesinin yanında, geçmişe ve Rum kültürüne olan ilginin artışı, hazır gelen Türk ve Müslüman kimliğinin sorgulanmaya başlanması ve bu tarz akademik çalışmalara destek vererek geçmişin kayıt altına alınmasına gönüllü olunması, 1960'lı yıllarda Amerikalı siyahların gerçekleştirdiği etnik canlanmayı akla getirmektedir. Bireysel bir canlanma hali de olsa, birbirinden habersiz olup benzer hikâyelere sahip olan bu insanların benzer canlanma süreçleri yaşıyor olması etnik kimliğe olan ilgiyle ve geçmişle kurulan duygusal bağ ile açıklanabilmektedir.

Ulus-devlet sistemiyle homojen toplum yaratma ideali olan yeni bir devlet içinde kalan gayrimüslimler ya da potansiyel tüm "öteki"ler, zor bir süreç yaşarlar. Yerinde kalanların sahip oldukları kimlikleri, kurulması arzulanan devletin organizasyonel yapısına karşı çıkamaz (Gündoğan, 2002, s.185). Dolayısıyla susmak, çoğunluğa benzemek bazen yaşayabilmek için en doğru olandır. Türkiye'nin siyasi tarihi ve yapısı, sahip olduğu gündelik nefret siyasetinden, gayrimüslimlerin sosyal açıdan sürekli olarak

şeytanlaştırılmasından ve bu konu hakkında yaratılan algılardan oluşmuştur. Dolayısıyla kalıp Müslümanlaş(tırıl)mış Rumlar, düne kadar susmuş, konuşmaya gerek duymamıştır. Bugün ise sonraki nesiller, susan ilk nesillere karşı hikâyelerini aktarmakta, güvende hissetmese bile kültürü yaşatmak adına kimlik stratejilerini değiştirmekte, tanınma çabasına girişip, yeniden canlanma adına bireysel bir mücadele sürdürmektedirler. Müslümanlaş(tırıl)mış Rumlar için bellek bir mücadele alanı olmakta ve yeni dönem akademik araştırmalar için olanak sağlamaktadır.

TEŞEKKÜR

Danışman hocam Prof. Dr. Suavi Aydın'a ve ODTÜ Sosyoloji lisans dönemimden beri desteğini hiç esirgemeyen Prof. Dr. Ayşe Gündüz Hoşgör'e kalben teşekkürlerimi iletiyorum.

KAYNAKÇA

- Ahmed, R. (1994). *İki Komite İki Kıtıl* (Haz. Hamide Koyukan). Ankara: Kebikeç Yayınları.
- Akçura, Y. (1987). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Akgönül, S. (2007). *Türkiye Rumları*. (C. Gurman, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aktar, A. (2003). Homogenizing the nation, turkifying the economy: the Turkish experience of population exchange considered. Pp. 79-97 in R. Hirschon ed., *Crossing the Aegean: an appraisal of the 1923 compulsory population exchange between Turkey and Greece* (NewYork: Berghahn Books)
- Aladağ, E. (1995). *Andonia Küçük Asya'dan Göç*. İstanbul: Belge Yayınları,
- Alpan, A.S. (2023). Böyle Bir Şey İnsanın Aklına Nasıl Gelir, Anlayamıyorum!, *Toplumsal Tarih*, 349. 24-31.
- Anderson, B. (2014). *Hayali Cemaatler*. İstanbul: Metis Yayınları
- Andreadis, Y. (2012). *Pontus'un Yitik Kızı: Tamama*. Belge Yayınları
- Arı, K. (2003). *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Assmann, J. (2001). *Kültürel Bellek* (A. Tekin, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Assmann, J. ve Czaplicka, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity, *New German Critique*. 65, 125-133
- Aydın, S. (1998). *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve Türk Kimliği*. İstanbul: Öteki Yayınevi.
- Aydın, S. (2009). *Türk Kimliğinin Yaratılması ve Ulusal Kimlik Sorunu Üzerine*. Özgür Üniversite: Türkiye ve Orta-Doğu Forumu Vakfı Yayınları.
- Baumann, Z. (2001). *Parçalanmış Hayat*. (İ. Türkmen, Çev.) Ayrıntı Yayınları.
- Bayar, C. (1997). *Ben de Yazdım, C. 5*, İstanbul: Sabah Kitapları
- Bayart, J. F. (1999). *Kimlik Yanılsaması*. (M. Morali, Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Bilgin, N. (2013). *Tarih ve Kolektif Bellek*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Camilleri, C. (1990). *Stratégies identitaires*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Casey, E. S. (2000). *Remembering a Phenomenological Study*. Indiana Uni. Press. Bloomington
- Connerton, P. (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar?* (A. Şenel, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Connolly, W. E. (1995). *Kimlik ve Farklılık-Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri*. (F. Lekesizalın, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Çavdar, O. (2020). *Sivas Katliamı: Yas ve Bellek*. İletişim Yayınları
- Danacıoğlu, E. (2001). *Geçmişin İzleri: Yanıbaşımızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2004). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, 21. Baskı*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Doytcheva, M. (2016). *Çokkültürlülük*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Emgili, F. (2009). Mübadeleden Kurtulma Çabası Olarak: İhtida, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 45, 221 – 234.

- Emgili, F. (2017). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Hakkındaki Araştırmalara Bir Bakış. Tarih ve Günce. *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*. I (1), 29-54.
- Fotiadis, K. (1996). *The Ethnic and Religious Consciousness of the Greeks of Pontos*. Thessaloniki: Aristotle University Press.
- Galeano, E. (2006), *Tepetaklak. Tersine Dünya Okulu*. (B. Kale, Çev.) İstanbul: Sel Yayınları.
- Gans, H. (1979) Symbolic Ethnicity the Future of Ethnic Groups and Cultures in America. *Ethnic and Racial Studies*. 2. 1. 1-20.
- Gellner, E. (2006). *Nations and Nationalism*. Wiley-Blackwell Press.
- Glazer, N., ve Moynihan, D. (1963), *Beyond the melting pot: The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*. Cambridge: MIT Press.
- Gündoğan, A. O. (2002), Devlet ve Milliyetçilik, *Doğu Batı*, 6.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. (L.A. Coser, Çev.) London: University of Chicago Press.
- Herzog, B. (2009), Collective Forgetting: A Reflection on a Residual Expression, In *Sociology Of Memory Papers from the Spectrum*, edited by N. Packard. Newcastle Upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Hirschon, R. (1998), *Heirs of the Greek Catastrophe*. Berghahn Books.
- Jenkins, R. (2012). *Social Identity*. London: Routledge.
- Kaya, M. (2018), *Müslümanlaş(tırıl)mış Rumlar: Bir Bellek Anlatısı*. İstanbul: Libra Kitap.
- Καγιά, Μ. (2021), Ο εξισλαμισμός των Ελλήνων της Μικράς Ασίας την περίοδο 1919-1925. Μία μελέτη..., Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Κυριακίδη.
- Keyder, Ç. (1987). *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*. London: Verso.
- Keyder, Ç. (2003). The consequence of the exchange of populations for Turkey. In R.Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: an appraisal of the 1923 compulsory population exchange between Turkey and Greece*. New York: Berghahn Books, 39-53
- Kılıçkaya, İ. Z. (2020). Social memory of the Greek-Turkish population exchange in daily life: a case study of a tobacco-producing village in Turkey. *Sociologia Ruralis*. 61(1), 96-115.
- Ladas, S. P. (1932). *The Exchange Of Minorities Bulgaria, Greece, and Turkey*. New York, MacMillan Co.
- Lays, R. (2000). *Trauma: A Genealogy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Marti, P. (2008), Identité et stratégies identitaires, *Empan*, 3, No 71, 56-59.
- Millas, H. (2014), *Göç: Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Olick, J. ve Robbins, J. (1998), Social Memory Studies: From "Collective Memory" to The Historical Sociology of Mnemonic Practices, *Annual Review of Sociology*, 24(1), 105-140.
- Öksüz, H. (2000), Türk-Yunan Nüfus Değişiminin Sebep ve Bazı İstisnaları, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XVI, 48, 757-768.
- Özensel, E. (2021), *İrk, Etnisite, Kimlik ve Öteki, içinde Kimlik Fragmanları-Disiplinlerarası Yaklaşım*. A.F. Yıldırım (ed.). 23-32. Çizgi Kitabevi.

- Pelagidis, E. (1997). Η προσφυγική Ελλάδα (1913-1930), Ο πόνος και η δόξα. Selanik: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε.
- Pentzopoulos, D. (1962). *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact upon Greece*. Paris: Nouton & Co.
- Polian, P. (2004), *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest: Central European University Press.
- Ricoeur, P. (2012). *Hafıza, Tarih, Unutuş*. (M. E. Özcan, Çev.) İstanbul:Metis.
- Seferiades, S. (1929), *L'Echange des Populations*. Paris: Librairie Hachette.
- Şimşir, B. (1990), *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, Ankara: TTK Basımevi.
- Tuğrul, S. (2022), *Yitik Bellek. Yas, Kimlik, Yüzleşme*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Uran, H. (1959), *Hatıralarım*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Ünlü, B. (2018), *Türklük Sözleşmesi. Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Yıldırım, A. F. (2019), *Farklılıklar ve Ötekileştirme*. Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Yıldırım, O. (2016), *Diplomasi ve Göç*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yıldırım, O. (2010), Ladas, Pentzopoulos ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Bir üst-Anlatının Anlatısı, *Toplum Bilim*. 119, 184-205.
- Yücel, H. (2019), Günümüz Türkiye'sinde Ermeni Genci Olmak: İstanbul'daki Ermeni Liseleri Mezunu Gençlerin Kimlik Algıları, Kimlik Kaynakları ve Kimlik Stratejileri, *Alternatif Politika*, 11 (2), 401-429.